

**ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ
ВОДОКОРИСТУВАННЯ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

Проведено аналіз теоретичного підґрунтя проблеми водокористування у населених пунктах сільських територій. Розглянуто підходи до трактування категорії „водокористування”, а також інших понять, пов’язаних із проблематикою дослідження, зокрема „водний об’єкт”, „водні ресурси”, „водоспоживання”, „територія”, „сільська територія” та „сільська місцевість”. Адаптовано до умов сільських територій класифікацію видів водокористування та структуру водоспоживання.

Постановка проблеми

Водні ресурси відіграють вагомую роль у розвитку аграрного сектора економіки України, й залежно від функціонального використання, вони можуть виступати як у ролі предмета праці, так і у ролі засобу праці. Екстенсивний тип залучення водних ресурсів у господарський оборот, низький рівень екологічної свідомості громадян, відсутність стратегічних пріоритетів при використанні воднево-ресурсної бази призводять до забруднення природних водних об’єктів, посилення процесів водної ерозії і техногенного підтоплення населених пунктів та сільськогосподарських угідь. Наслідком цих процесів є послаблення здатності водноресурсних джерел до самовідтворення, що значно знижує об’єми водних ресурсів, придатних для подальшого використання в окремих галузях господарства і в цілях питного водопостачання. Розвиток сільських територій, у сучасних умовах соціально-економічних перетворень, має узгоджуватися з концепцією сталого розвитку та бути спрямованим на підвищення рівня життя сільського населення. Першочергового значення набуває завдання формування інтегрованої системи регулювання водокористування, яка дасть можливість узгоджувати сучасні потреби у водних ресурсах із майбутніми, забезпечувати баланс державних і корпоративних інтересів у господарському водокористуванні, вміло поєднувати ринкові важелі регулювання з адміністративними, ліквідувати дефіцит інвестиційних та інноваційних ресурсів для розбудови водоохоронної інфраструктури, сприяти становленню підприємницького сектора у рекреаційному водокористуванні.

Хоча проблеми господарського освоєння водноресурсного потенціалу неодноразово розглядалися у наукових працях провідних вітчизняних науковців, між тим, на нашу думку, сьогодні для вітчизняних реалій характерний своєрідний розрив між теоретичними напрацюваннями у галузі водогосподарської науки та практикою водного господарювання. Можна

стверджувати, що вітчизняні науковці при визначенні економічних аспектів екологічних проблем, у дослідженні одних і тих самих явищ використовують терміни, які є синонімами або поняттями, близькими за значенням. Потребують наукового обґрунтування шляхи переведення водного господарства сільських територій України на модель сталого розвитку у зв'язку з необхідністю уповільнення негативних тенденцій використання водних ресурсів і прискорення інноваційного оновлення водоспоживання.

Цільовим орієнтиром для спрямованого покращення проблем використання водних ресурсів держави є Водна Рамкова Директива ЄС, до якої у 2006 р. долучилась і Україна. Зазначеним документом визначаються основні принципи управління водними ресурсами та шляхи покращення стану водних і наземних екосистем, які сприяють відтворювальному використанню води та спрямовані на вдосконалення охорони й покращення водного середовища [6, 4].

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Виходячи з багатофункціональної ролі сільського господарства в Україні, проблеми розвитку сільської економіки набули важливого значення в наукових дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. У працях О. Бородіної, Т. Зінчук, Н. Куцмус, В. Юрчишина обґрунтовано нові підходи до трактування сутності сільського розвитку. Російськими вченими О. Буздамовим, О. Петриковим, В. Рау представлено методологію системного підходу до розробки концепції стійкого розвитку сільських територій. У наукових працях зарубіжних вчених Г. Гріна, С. Деллера, Х. Каравеллі та багатьох інших, висвітлено сучасне бачення процесів розвитку села в умовах глобалізаційних ризиків.

Актуальність раціоналізації водокористування у зв'язку з необхідністю економії водних ресурсів та екологізації процесів водоспоживання на різних стадіях відтворювального процесу обґрунтовується у працях М. Хвесика, Н. Ковшун, О. Яроцької, А. Яцика та інших. Проблеми водокористування активно досліджено в наукових доробках вітчизняних та зарубіжних науковців О. Алімова, Т. Галушкіної, В. Голяна, О. Голуба, Б. Данилишина, В. Данилова-Данильяна, С. Дорогунцова, Н. Зіновчук, В. Сташука та ін. Проте, проблеми водокористування населених пунктів сільської місцевості в Україні є недостатньо вивченими.

Тому метою даної статті є аналіз та систематизація основних теоретичних засад водокористування у межах сільських територій. Саме розв'язанню цих завдань і присвячена стаття.

Об'єкт та методика досліджень

Об'єктом дослідження є процес водокористування у населених пунктах сільських територій в сучасних умовах господарювання. Основу дослідження становлять фундаментальні положення економічної теорії, екології, економіки природокористування та охорони навколишнього середовища, законодавчі та

нормативні акти щодо регулювання водокористування, праці вітчизняних вчених і фахівців з питань водокористування. Методика дослідження базується на традиційних методах наукового пізнання: термінологічного аналізу і операціоналізації понять (дослідження сутності поняття водокористування та пов'язаних із ним термінів), системного аналізу (виявлення та дослідження компонентів класифікації водокористування і водопостачання).

Результати досліджень

Вивчення літературних джерел дозволяє стверджувати, що існує неоднозначне визначення багатьох понять, пов'язаних із проблематикою дослідження. Оскільки об'єкт дослідження розглядається у площині територіальної приналежності, на нашу думку, спочатку доцільно термінологічно окреслити категорію „сільська територія”. Термін „територія” означає частину земної поверхні у визначених межах (кордонах) з властивими їй географічним положенням, природними та створеними діяльністю людей умовами та ресурсами, а також з повітряним простором та розташованим під нею надрами [20, с. 270]. Також, поряд із категорією „сільська територія”, часто вживається поняття „сільська місцевість” або „сільський регіон”, які є близькими, але не тотожними.

Виходячи із визначення поняття „місцевості” (місцевістю є простір земної поверхні, що має певні особливості, загальні за походженням [2, с. 460, с. 532]), можна тлумачити поняття „сільська місцевість” як територію, що знаходиться під юрисдикцією сільських рад [26, с. 8]. Розглядаючи поняття „регіон”, можна визнати, що дана категорія є досить абстрактною і виділяється з територій відповідно до цілей і завдань дослідження чи практики [13, с. 20; 21, с. 43]. Воно використовується у багатьох науках: економіці, правознавстві, історії, географії та ін., що зумовило декілька підходів до його розуміння й тлумачення. Узагальнюючи їх, ми вважаємо, що можна говорити про два трактування категорії „регіон”:

- як частина народногосподарського комплексу [13, с. 16–22; 21, с. 42–43] зі специфічними природними умовами, демографічними показниками, системою розселення, виробничою спеціалізацією та способами взаємодії з іншими регіонами [1, с. 57]. Тому, сільську територію можна розглядати як локальний регіон, як це прийнято у міжнародній практиці.

- як одиниця адміністративно-територіального поділу країни (регіон є найбільшою складовою частиною адміністративно-територіального устрою держави, для якої характерним є територіальна цілісність, економічна самодостатність, єдина регіональна політика держави та відокремлена організаційна структура, що представлена органами державної влади та місцевого самоврядування) [20, с. 212-213].

У проблемі дослідження сільських територій доцільно виділити певні аспекти: геополітичний (особливості розташування сільської території в контексті глобальної економічної інфраструктури), геокліматичний (особливості,

що визначають рослинний відтворювальний цикл землі), природно-екологічний (особливості наявності природних ресурсів та інших енергетичних ресурсів природного походження), економіко-виробничий (особливості виробничої сфери та економічної інфраструктури, обміну, розподілу та споживання продуктів виробництва), соціальний (особливості демографічного складу, поселенська мережа, соціальна інфраструктура та життєві стандарти, забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними благами), управлінський (особливості місцевого самоврядування, наявні органи державної влади, громадські організації, що знаходить прояв у певних управлінських відносинах). Таким чином, сільська територія – це певна система, яка діалектичним чином інтегрує всі зазначені аспекти [8, с.31]. На основі вище розглянутого та спираючись на нормативно-правову базу з питань адміністративно-територіального устрою України, регіоном можна вважати окрему область. В цьому випадку категорії „регіон” та „сільська територія” співвідноситимуться як ціле та частина.

Сільський населений пункт постає головним осередком сільської території, де концентруються об'єкти зазначених вище аспектів. До сільських населених пунктів відносяться села, переважна частина населення яких зайнята в сільськогосподарському виробництві та лісовому господарстві. Водночас, в сільській місцевості поширена практика створення так званих „сільрад”, які складаються з кількох населених пунктів, що перебувають під юрисдикцією єдиної для них територіальної громади та органів місцевого самоврядування, які вона обирає. Отже, адміністративно-територіальною одиницею є не кожний населений пункт і не власне населений пункт, оскільки це поняття, скоріше, географічне, а один чи кілька населених пунктів з навколишніми землями, що перебувають під юрисдикцією єдиної для них територіальної громади та відповідних органів місцевого самоврядування. Ось чому в інших країнах первинна ланка адміністративно-територіального поділу носить назву не село, селище, місто, а комуна, муніципалітет, община. Ця назва є похідною від назви первинного суб'єкта місцевого самоврядування – комуни, муніципалітету, общини, громади тощо. І тому у перспективі фактичне існування „сільрад” в нашій державі має бути узгоджено з Конституцією України [16].

Системний підхід стосовно дослідження такого поняття як сільська територія, у розглянутому форматі формує його відповідне розуміння. „Сільська територія” – це соціально-територіальний комплекс, який складається із сільської спільноти із системою економічних, соціальних та культурних відносин, а також території із сукупністю розташованих на ній природних та антропогенних об'єктів. На основі зазначеного, сільську територію необхідно розглядати як просторову базу для постійного проживання сільського населення й упорядкований життєвий простір для всього населення держави (соціосферу). З іншого боку, вона є територією призначеною для сільськогосподарського, а також несільськогосподарського (промислового) виробництва. При цьому,

необхідно зазначити її характерну об'єктивно високу залежність від природно-кліматичних, біологічних та географічних чинників, що мають безпосередній вплив на рівень і темпи її розвитку [11].

У спектрі існуючих підходів до трактування категорії „водокористування” найбільш прийнятною, на нашу думку, є дефініція, запропонована М. Мусянко, яка визначає його як порядок, умови та форми використання водних ресурсів [15, с. 83]. Дане трактування розглядає основні інституціональні ланки економічних відносин у системній єдності. Підхід, використаний у Водному кодексі України, частково розкриває структуру цих ланок. У цьому документі визначено форми, такі, як право на забір води, скидання стічних вод та інші види її використання і умови користування, такі, як задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, але при цьому не розкрито порядок використання водних ресурсів [3].

У трактуваннях вище згаданої категорії використовуються терміни „вода”, „водний об'єкт” та „водні ресурси”. Поняття „вода” охоплює усі води (поверхневі, підземні), що входять до складу природних ланок кругообігу води. Поверхневі води складають води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. Підземні води є такими, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах. „Водним об'єктом” вважається природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт) [3]. За нормативними актами, водні об'єкти поділяються на поверхневі та підземні води, які, в свою чергу, класифікуються за типами і видами [17]. Усі водні об'єкти на території України становлять її водний фонд, до котрого належать: поверхневі води (природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки, канали); підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне море.

Поняття „водний об'єкт” часто вживається як тотожне такій категорії, як „водні ресурси”. Але, виходячи із визначення термінів „об'єкт” (об'єктом є будь-яка функціональна одиниця або система, яку можна розглядати відокремлено [23]) та „ресурси”, беручи до уваги, що в розглянутому форматі дослідження аналізуються саме природні ресурси (ресурсами є частина природного середовища, які використовуються для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства [9, с. 207]) можна стверджувати, що поняття „водний об'єкт” є складовою категорії „водні ресурси”.

Водний кодекс України визначає термін „водні ресурси” як обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території [3]. При цьому слід зауважити, що класифікацією водних об'єктів, згідно з Державним стандартом [17], моря віднесено до групи поверхневих вод, а тому немає доцільності виділяти їх в окремий компонент. О. Горкін, трактуючи зазначене поняття, поділяє води на придатні для використання, такі, як прісні води, що знаходяться в річках, озерах, водосховищах, льодовиках, підземних водах, а також ґрунтова

волога, та потенційні, такі, як пари атмосфери, солоні води океанів і морів, не використовувані в господарстві [5]. Такий підхід, більш географічного характеру, має в своїй основі фізичні процеси кругообігу води. На думку М. Мусієнко, водними ресурсами є придатні для використання в народному господарстві води річок, каналів, водосховищ, морів і океанів, підземні води, ґрунтова волога, вода (льоди) льодовиків, водяні пари атмосфери [15]. Узагальнюючи підходи до формулювання економічної категорії „водні ресурси”, її можна означити як запаси поверхневих і підземних вод, що знаходяться у водних об’єктах, які використовуються або можуть бути використані [23].

У межах аналізу досліджуваної проблеми необхідно також виділити поняття „використання води”, яке визначається, як процес вилучення води для використання у виробництві з метою отримання продукції та для господарсько-питних потреб населення, а також без її вилучення для потреб гідроенергетики, рибництва, водного, повітряного транспорту та інших потреб [3].

З метою конкретизації досліджуваної категорії „водокористування”, доцільно її класифікувати. Класифікацію визначають як процес групування об’єктів дослідження або спостереження у відповідності зі спільними ознаками. Проведений аналіз нормативно-правової бази, джерел енциклопедичного та довідникового характеру, літератури економічного та екологічного спрямування, спеціалізованої літератури з економіки природокористування та охорони навколишнього середовища дав можливість виявити низку компонентів, що безпосередньо стосуються економічної категорії водокористування у населених пунктах сільських територій, та класифікувати їх за спільними ознаками (рис. 1).

Також законодавством з питань охорони природи, зокрема гідросфери, водокористування класифікується і за такими ознаками:

- за цілями водокористування – господарсько-питне, комунально-побутове, промислове, сільськогосподарське (без зрошування), скид стічних вод, для зрошування, для потреб енергетики, рибного господарства, водного транспорту та лісосплаву, для лікувальних, курортних та оздоровчих потреб, природоохоронних потреб, багатоцільове тощо;

- за об’єктами водокористування – поверхневі, підземні, внутрішні та територіальні морські води;

- за способом використання – з вилученням води та з її поверненням, з вилученням води без повернення, без вилучення води [18].

Вимоги щодо складу та властивостей води регламентуються в залежності від категорії водних об’єктів. До I категорії відносяться водні об’єкти, що використовуються як джерела централізованого або нецентралізованого господарсько-питного водопостачання, а також для водопостачання підприємств харчової промисловості. До II категорії відносяться водні об’єкти для культурно-побутових цілей і ті, що знаходяться в межах населених пунктів [7]. Характеристика складу і властивостей води, яка визначає її придатність для конкретних цілей використання, називається „якістю води” [3].

ВИДИ ВОДОКОРИСТУВАННЯ	
<i>За технічними умовами користування</i>	Загальне – котре здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.
	Спеціальне – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів.
<i>За приналежністю наданих у користування об'єктів</i>	Спільне – коли один і той же водний об'єкт використовується необмеженою кількістю водокористувачів, що мають самостійні права на користування або водний об'єкт не закріплено за конкретною організацією чи особою.
	Відособлене – коли водні об'єкти закріплюються за певними водокористувачами.
<i>За підставами виникнення права користування</i>	Первинне: 1) якщо водний об'єкт наданий в користування безпосередньо державою (спеціально уповноваженим органом); 2) водокористування здійснюється водокористувачами, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води.
	Вторинне: 1) якщо водний об'єкт наданий первинним водокористувачем; 2) здійснюється водокористувачами, які не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними.
<i>За строками використання об'єктів</i>	Безстрокове або постійне – при котрому строк користування водами не встановлюється.
	Тимчасове або строкове – при якому встановлюється строк, котрий може бути: короткостроковим (до трьох років) або довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років).

Рис. 1. Класифікація видів водокористування у населених пунктах сільських територій
Джерело: укладено автором на основі [3, 13, 22, 25].

Оскільки наше дослідження здійснюється в розрізі сільських територій, окремо необхідно виділити поняття „водопостачання сільськогосподарське”. В. Місяць визначає його як забезпечення водою сільських населених пунктів, сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів (тваринницьких ферм, комплексів й ін.) [22]. Виробничий цикл водопостачання складається з добування і очищення води, її транспортування і подачі споживачам, раціонального розподілу між ними. Сільськогосподарське водопостачання найчастіше базується на напірних підземних водах, що добуваються за допомогою свердловин, шахтних колодязів, горизонтальних водозаборів, каптажів.

СКЛАДОВІ ВОДОСПОЖИВАННЯ	
Водопостачання	Водовідведення
За територіальним охопленням споживачів – локальне (місцеве); централізоване; групове або районне.	За територіальним охопленням споживачів – локальне (місцеве); централізоване; групове або районне.
За призначенням або видом обслуговуваних об'єктів – комунальне (для населених пунктів); залізничне; сільськогосподарське (для ферм, пасовищ і т. ін.); виробниче, яке, в свою чергу, поділяється за галузями промисловості (хімкомбінатів, теплових електростанцій, металургійних заводів і т. ін.) та за кратністю використання води (прямоточна, з повторним використанням води, оборотна); комбіноване.	За видами стоків – побутове або побутова каналізація; спеціальне або виробнича каналізація; водостік або дощова каналізація.
За видом використовуваного природного джерела – поверхнєве, підземне й змішаного живлення.	За системою відведення стоків – загальносплавне; розподільне (повне, неповне та напіврозподільне); комбіноване.
За якістю води – господарсько-питне; технічне; протипожежне; спеціальне; об'єднане.	За схемою розташування мереж – перпендикулярне; пересічене; паралельне (віялове); зонне (поясне); радіальне.
За якістю вихідної води й вимог водоспоживачів – з влаштуванням споруд поліпшення якості води і без них.	
За способами подачі води – самопливне (гравітаційне); з механічною подачею (перекачування води насосами); комбіноване.	
За тривалістю роботи – постійне, тимчасове, сезонне.	
За ступенем надійності – 1, 2 і 3 категорії, залежно від допустимої тривалості перерви і зниження подачі води.	

Рис. 2. Структура водоспоживання у населених пунктах сільських територій

Джерело: укладено автором на основі [12, 25].

Основною складовою водокористування є „водоспоживання”, тобто використання води з вилученням її з водоймища, водотоку або басейну підземних вод, яке може бути безповоротним, з частковим поверненням, або з повним поверненням у віддалене від водозабору місце, або в інший водний об’єкт в зміненому стані. Категорію “водоспоживання”, на нашу думку, необхідно розглядати в двох аспектах – як водопостачання (постачання води належної якості населенню, промисловим підприємствам та іншим споживачам [15, с. 84; 23]) та як водовідведення (відведення стічних вод з територій промислових, жилих будівель за допомогою інженерних санітарно-технічних приладів та каналізаційної мережі [15, с. 82; 23]). Для забезпечення екологоспрямованого водокористування необхідно забезпечувати „баланс водопостачання та водовідведення” (співвідношення між фактично використаними обсягами води з усіх джерел водопостачання та обсягами стічних вод, що відводяться за визначений термін [19]). Структуру водоспоживання представлено на рис. 2.

Таким чином, водокористування у населених пунктах сільських територій можна визначити як порядок, умови та форми використання водних ресурсів в межах та для потреб певного соціально-територіального комплексу, що складається із сільської спільноти з її системою соціально-економічних й культурних відносин, а також визначеної території, включаючи природні і антропогенні об’єкти. Однак, при цьому не потрібно зневажати той факт, що будь-який водний об’єкт, в силу природніх обставин (системи взаємозв’язків у водних басейнах, кругообігу води та ін.), є складовою водного фонду держави, який, в свою чергу, є часткою світового. Тому будь-яке антропогенне навантаження не обмежується тільки територією втручання, а спричиняє наслідки глобального характеру (враховуючи масштаби антропогенних навантажень).

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, сільська територія є соціально-територіальним комплексом, що складається із сільської спільноти із системою економічних, соціальних та культурних відносин, а також території із сукупністю розташованих на ній природних та антропогенних об’єктів. Процес водокористування на цих територіях обмежений відповідним порядком, умовами та формами використання водних ресурсів, а також наявністю зосереджених в її межах певних типів водних об’єктів. Формами в даному форматі виступають право на забір води, скидання стічних вод та інші види її використання, а умовами – задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства. Порядок використання водних ресурсів регламентується у законодавчому порядку, в залежності від виду водокористування, відповідно до визначеної класифікації.

Сільськогосподарське водопостачання найчастіше базується на напірних підземних водах, що добуваються за допомогою свердловин, шахтних колодязів, горизонтальних водозаборів, каптажів. Системи відводу стічних вод у сільських населених пунктах є локальними або централізованими. В якості очисних споруд використовуються септики та відстійники.

Перспективами подальших наукових досліджень у визначеному напрямі є формування теоретичного та методологічного базису стратегії сталого водокористування населених пунктів сільських територій, розкриття суті і відокремлення складових та елементів стратегії сталого водокористування, та, в кінцевому результаті, розроблення механізму забезпечення сталого водокористування населених пунктів сільських територій.

Література

1. Бутко М. П. Регіональні особливості економічних трансформацій у перехідній економіці / М.П. Бутко. – К.: Знання України, 2005.– 476 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад.–ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.
3. Водний кодекс України: остання редакція від 05.01.2011 на підставі 2740-17. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=213%2F95-%E2%F0>
4. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення : вид. офіційне / Переклад В. Лозанський – К. : Твій формат, 2006. – 240 с. – (офіційний переклад українською мовою Державним департаментом з питань адаптації законодавства Міністерства юстиції України)
5. География. Современная иллюстрированная энциклопедия / под. ред. А.П. Горкина. – М.: Росмэн-Пресс, 2006. – 624 с.
6. Гриб Й.В. Відновна гідроекологія порушених річкових та озерних систем. Т. 1 / Й.В. Гриб, М.О. Клименко, В.В. Сондак – Рівне: «Волинські береги», 1999. – 347 с.
7. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. Навчальний посібник / В.С. Джигирей – К.: Знання, 2006.– 319 с.
8. Дудник И. Н. Комплексное развитие сельского района: Географические основы управления / И.Н. Дудник. – Полтава: Астрей, 1993. – 230 с.
9. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [редкол.: С.В. Мочерний та ін]. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – Т. 3 – 2002. – 952 с.
10. Запольський А.К. Водопостачання, водовідведення та якість води. Підручник / [А.К. Запольський]. – К.: Вища школа, 2005. – 671 с.; іл.
11. Зінчук Т.О. Трансформація агроцентризму в політику сільської економіки в умовах викликів глобалізації / Т.О. Зінчук // Вісник ЖНАЕУ. – 2010. – № 2. – С. 3–12.

12. Кизима Р.А. Екологія і екологічне право. Навчальний посібник / [Р.А. Кизима, В.М. Кухарчук, В.В. Яковчук] за заг.ред. Р.А. Кизими. – Тернопіль Підручники і посібники, 2009. – 336 с.

13. Мазур А.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку регіональної економіки як об'єкта управління / А. Г. Мазур // Регіональна бізнес-економіка та управління. – 2004. – №1. – С. 16–22.

14. Мала гірнича енциклопедія. В 3 т. / За ред. В. С. Білецького. — Донецьк: «Донбас», 2004. — 640 с.; іл.

15. Мусієнко М.М. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. / М.М. Мусієнко, В.В. Серебряков, О.В. Брайон – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002. – 550 с.

16. Новик В.П. Поняття адміністративно-територіального устрою в Україні [Електронний ресурс] / Теоретичні та прикладні питання державотворення. Електронне наукове фахове видання Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України – 2008. – Випуск 2/2008. // Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08nvptuu.htm/odyframe.htm>

17. Охрана природы. Гидросфера. Классификация водных объектов: ГОСТ 17.1.1.02-77. – Межгосударственный стандарт [Дата введения 1978-07-01. Переиздание с изменением №1 1988-07-01] – М.: Госстандарт СССР, 1988. – 16 с.; табл.

18. Охрана природы. Гидросфера. Класифікація водокористування: ГОСТ 17.1.1.03-86. Межгосударственный стандарт – [Дата введения 1986-07-01] – М.: Госстандарт СССР, 1986. – 8 с.

19. Правила користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України: редакція від 27.06.2008 на підставі наказу Мінжитлокомунгоспу № 190, реєстрація в Мінюсті України 07.10.2008 р. за N 936/15627 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z093608&myid=4/UMfPEGznhhT5V.Zik/JN8jHI4.Is80msh8Ie6>

20. Регіональна економіка: Словник-довідник / [Богорад О.Д., Невелєвр О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В.]; за ред. М. В. Підмогильного. – К.: НДІСЕП, 2004. – 346 с.

21. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / [Варналій З. С., Мокій А. І., Новікова О.Ф., Романюк О.Ф., Романюк С. А.]; за ред. З. С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.

22. Сельскохозяйственный энциклопедический словарь / [гл. ред. В.К. Месяц.] — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 656 с.

23. Словарь по прикладной экологии, рациональному природопользованию и природообустройству [Електронний ресурс] / автор-составитель проф.

В.В. Шабанов. – М.: МГУП, 2003. // Официальный веб-сайт Московского государственного университета природообустройства – Режим доступа: http://www.msuee.ru/PL_lab/HTMLS/BIBL/DICT/slovar/Main.html

24. Тугай А.М. Водопостачання / [А.М. Тугай, В.О. Орлов]. – К.: Знання, 2009. – 735 с. – (Підручник).

25. Украинская советская энциклопедия. / [ред. Бажан М.П.] – К.: Главная редакция УСЭ, 1979. – Т. 2 – 1979– 446 с.

26. Шайкин В.В. Развитие сельської местности. Теория и практика. Учеб. пособие / В.В. Шайкин, Р.Г. Ахметов. – М.: Издательство МСХА, 2001. – 54 с.
